

Олеся Мельник, к. ю. н.

Білоцерківський національний аграрний університет, Україна

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ СУДДІ – ОСНОВА СПРАВЕДЛИВОГО І НЕУПЕРЕДЖЕНОГО ПРАВОСУДДЯ В ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

Olesia Melnyk, PhD in Law

Bila Tserkva National Agrarian University, Ukraine

INDEPENDENCE OF A JUDGE AS THE BASIS FOR FAIR AND IMPARTIAL JUSTICE IN A LEGAL STATE

Judicial independence is critical for functioning of any democracy. The concept of judicial independence is one of the key factors that distinguishes efficient system of government in a modern legal state.

The paper highlights the author's positions concerning independence of judges. Only independent Judiciary is able to render justice impartially on the basis of law, thereby also protecting human rights and fundamental freedoms of an individual. Noted, that independence of judges is widely considered to be a foundation for the rule of law. It is concluded that independence of judges is one of the basics of a democratic and civilized society.

It is emphasized that judges play a crucial role in administration of justice and in prevention of impunity for human rights violations. They are consequently also essential for preservation of a democratic society and maintenance of the rule of law.

Key words: judiciary, independence of judges, judge's impartiality, judicial duties, subjects of litigation, professional sense of justice.

Теоретична та практична актуальність питань пов'язаних із незалежністю суддів та судової влади в цілому завжди привертала велику увагу як науковців, так і юристів-практиків. Судді, виконуючи свої професійні обов'язки, відіграють вирішальну роль у здійсненні правосуддя і в запобіганні безкарності за порушення, в першу чергу, основних прав людини. Їх діяльність, безперечно, необхідна для збереження демократичного суспільства і підтримки дії закону в правовій державі. Тому не дивно, що історичний досвід існування людства переконливо довів: без незалежної судової влади суспільство приречене на беззаконня, масове порушення прав і свобод людини. Незалежність судової влади є однією з значимих демократичних засад суспільства, реалізація якої – важлива умова побудови правової держави в сучасному світі. Незалежність судді є передумовою довіри людей до судової процедури, її авторитетності та ефективності, а самостійність прийняття судового рішення є суттю судової незалежності. Суддя повинен бути незалежним і мати чітку громадянську позицію – саме цього від нього чекає громадськість, яка має право на об'єктивні і незалежні суди.

Аналіз вітчизняної наукової літератури з проблем судоустрою свідчить, що питання незалежності суддів набуло широкого висвітлення. Зокрема, можна відзначити праці В.В. Городовенка, В.О. Гринюка, В.С. Смородинського, В.І. Кононенка, О.Р. Михайленка, Л.Є. Виноградової, Р.О. Куйбіди, А.О. Селіванова, Носов В.В., Л.М. Горбунової та багатьох інших.

Термін "незалежність судової системи" не завжди добре розуміли. Мета цієї статті, до всього, полягає в наданні допомоги громадськості зрозуміти, що таке незалежність судової системи в цілому і чому це так важливо. Було висловлено припущення, що судді можуть використовувати незалежність як "щит" проти критики своїх дій. Але це помилкова думка. Судді несуть відповідальність за захист своїх незалежності та неупередженості. Вони роблять це не з своєкористя, а як зобов'язання перед своєю державою і народом, відповідно до покладених на них обов'язків. Так, відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» особа, вперше призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складення присяги судді такого змісту: "Я, (ім'я та прізвище), вступаючи на посаду судді, урочисто присягаю Українському

народові об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя від імені України, керуючись принципом верховенства права, підкоряючись лише закону, чесно і сумлінно здійснювати повноваження та виконувати обов'язки судді, дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя¹.

Важливо зауважити, що принцип незалежності суддів не був винайдений для особистої вигоди самих суддів, а створений, в першу чергу, з метою захисту людей проти зловживань владою. З цього випливає, що судді не можуть діяти довільно будь-яким чином при вирішенні справ - їх обов'язком було і залишається застосування, в першу чергу, закону². Принцип незалежності судової системи призначений для захисту системи правосуддя і верховенства закону, а отже - для підтримки суспільної довіри і довіри до судів. Якщо забезпечується незалежність суддів - всі є переможцями³.

Незалежність судді є передумовою довіри людей до судової системи в цілому, її авторитетності та ефективності, а самостійність прийняття судового рішення є самою суттю судової незалежності.

Як писав у своїй науковій статті доктор юридичних наук В.В. Сердюк, закони в переважній більшості знаходять своє місце в житті, дякуючи суду, оскільки їх норми проходять випробування судовою практикою. Суд отримує можливість оцінити закон з точки зору ідеалів правової держави і прияти законодавцю в його вдосконаленні, виходячи із загальнолюдських уявлень про добро і справедливість, моральну довершеність і гуманність⁴. Незалежність суддів має вирішальне значення для функціонування будь-якої демократії. Концепція незалежності судової системи є одним з ключових факторів, які відрізняють якісну систему правління. Вона захищає слабких від сильних; меншість від більшості; бідних від багатих; навіть громадяни від несправедливого відношення влади⁵.

Л. М. Москвич дає таке визначення: незалежність судді означає його незалежну, в першу чергу, процесуальну діяльність при здійсненні судового розгляду юридично значущих справ відповідно до процедур, передбачених законом, які виключають можливість будь-якого впливу на процес прийняття суддею рішення, та згідно з професійною правосвідомістю судді⁶. В.В. Городовенко виокремлює гарантії та передумови суддівської незалежності – перші стосуються сфери діяльності, а другі – особистих якостей судді як носія судової влади⁷.

Загальновідомо, що незалежність суддів є однією з баз принципу верховенства права. Отже, безперечно є важливою підтримка незалежності суддів для забезпечення захисту прав особи від тиску з боку державних органів та їх конкретних посадових осіб, так само як і інших можливих видів впливу. Тому основоположні принципи незалежності правосуддя, прийняті ООН є лише основними засадами регулювання даного питання.

Беручи Основні принципи ООН за відправну точку, Європейська асоціація суддів закликає дотримуватися фундаментальних принципів:

1. Незалежність кожного судді є невідчужуваною. Всі національні та міжнародні органи влади мають гарантувати незалежність судді.
2. Суддя підпорядкований лише закону, він не звертає уваги на політичні партії чи інші

¹ Закон про судоустрій та статус суддів 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>> (2010, липень, 07).

² Human Rights in the Administration of Justice: A Manual on Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers. Independence and impartiality of judges, prosecutors and lawyers. 115. <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training9chapter4en.pdf>>.

³ Segars-Andrews v. Judicial Merit Selection Comm'n, 387 S.C. 109 (S.C. 2010) <<http://www.scbar.org/Portals/0/Documents/LRE/COURTS/Segars.pdf?ver=2014-11-13-143159-723>>.

⁴ Сердюк, В.В. Судова влада та її місце в теорії розподілу влади. *Вісник академії Адвокатури України*. Київ. Видавничий центр Академії Адвокатури України, 2. <<http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/visnyk/issue/viewIssue/4/5>> (2005, жовтень, 31).

⁵ Leuba, Robert C. (2000). The importance of judicial independence. <<http://www.jud.ct.gov/external/news/press036.html>>.

⁶ Москвич, Л.М. (2005). *Незалежність суддів: соціальний та правовий аспект. Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів. Матеріали семінару*. Харків, 142–147.

⁷ Городовенко, В.В. (2006). *Проблеми незалежності судової влади*: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10. Харків. <<http://disser.com.ua/contents/8299.html>>.

групи тиску. Він виконує свої обов'язків вільно від будь-якого зовнішнього впливу та без невиправданих затримок.

3. Суддя не тільки повинен бути неупередженим, але й має сприйматися будь-ким як неупереджений та інші¹.

Ширлі Абрахамсон, суддя Верховного Суду Вісконсину визначає, що термін «незалежність судової системи» втілює в собі концепції, згідно з якою суддя вирішує справи неупереджено, справедливо і відповідно до фактів і закону, а не за примхою, забобонів і страху, диктату законодавчої або виконавчої влади. Суддя змушений бути мужнім. Судді повинні протистояти чинникам, які загрожують незалежності судової системи і мають активно виступати за незалежність судової системи. Ті ж судді, яким не вистачає для цього мужності не повинні навіть виявляти бажання займати дану посаду. Ми повинні розвивати культуру, яка підтримує і винагороджує мужніх суддів². На нашу думку це дуже доцільне зауваження, яке відповідає вимогам часу і звертає особливу увагу на особисті якості справжнього професійного судді.

Судді вирішують передані їм справи неупереджено та на основі фактів і відповідно до закону без будь-яких обмежень зі сторони, неправомірного впливу, спонуку, тиску, погроз або втручання, прямій або непрямій, з якої-небудь причини³. Ми переконані, що дуже важливо, щоб кожен суддя був здатен вирішувати справи, базуючись, в першу чергу, на доказах представлених в суді сторонами і відповідно до закону. В першу чергу відповідні факти і закон повинні стати основою рішення судді. Тільки в цьому випадку вони можуть виконувати свої конституційні обов'язки з надання справедливого і неупередженого правосуддя. Обов'язки суддів в суперечках між громадянами і державою збільшилися разом з ростом державних функцій протягом останнього століття. Відповідальність судового захисту громадян від неправомірних дій уряду, таким чином, збільшується, а разом з ним потреба в судовій системі, щоб бути незалежними від уряду.

Відомий англійський суддя сказав, що справедливість повинна спиратися на впевненість. Він мав на увазі впевненість сторін у процесі у тому, що судді, які приймають рішення є неупередженими. Ті, хто приходять в суд повинні бути впевнені в тому, що рішення, прийняті цими судами не підлягають впливу ззовні. Судова незалежність означає, що судді не піддаються тиску і впливу, і вільні робити неупереджені рішення, засновані виключно на фактах і законі⁴.

Незважаючи ні на що, суддя має залишатися неупередженим і вирішувати справу об'єктивно на підставі отриманих доказів та встановлених обставин. Про вплив на суддів значною мірою можна робити висновки за змістом винесених судових рішень, наскільки вони є обґрунтованими та законними⁵. Ми погоджуємось з цією думкою, і впевнені, що прихильність судді до однієї зі сторін і ухвалення на її користь відповідного рішення принижує честь і гідність іншої сторони у судовому процесі.

Одну з найважливіших гарантій незалежності суддів закріплено в положенні частини другої статті 126 Конституції України, за яким вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється. Це означає заборону щодо суддів будь-яких дій незалежно від форми їх прояву з боку державних органів, установ та організацій, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, громадян та їх об'єднань, юридичних осіб з метою перешкодити виконанню суддями професійних обов'язків або схилити їх до винесення неправосудного рішення тощо⁶. Тому реалізація принципу незалежності суддів, у тому числі шляхом зміцнення гарантій його забезпечення, є передумовою утвердження принципу верховенства права та базових інститутів демократичного суспільства.

Цікавим для нашого дослідження є аналіз змісту конституційного положення що «судді

¹ Європейський статут судді. (1993). *Європейська Асоціація Суддів*. <http://sc.gov.ua/ua/mizhnarodni_standarti_u_sferi_sudochinstva_i_statusu_sudiv.html>.

² Judicial Independence Definition. *Duhaime's Law Dictionary*. <<http://www.duhaime.org/LegalDictionary/J/JudicialIndependence.aspx>>.

³ Landsberg Brian, K. (2007). *The Role of Judicial Independence*. <http://www.mcgeorge.edu/Documents/Conferences/JUDIND_LANDSBERG_MASTER.pdf>.

⁴ *The Supreme Court of British Columbia* (2012) <<http://www.duhaime.org/LegalDictionary/J/JudicialIndependence.aspx>>.

⁵ Кройтор, В.А. (2009). *Незалежність суддів та їх підкорення лише законові як принцип цивільного судочинства*. Київ. <http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ppip/2009_8/Kroytor.pdf>.

⁶ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>>.

незалежні і підкоряються лише закону» (ч.1 ст.129 Конституції України). У своєму дисертаційному дослідженні Городовенко В.В. помітив, що дане положення включає в себе протилежні поняття: «незалежність» та «підкорення». Очевидно, незалежність судді забезпечується його підкоренням закону, а підкорення закону забезпечує незалежність суддів від будь-яких внутрішніх чи зовнішніх чинників¹. Тому ми погоджуємось з думкою Ющика О.І. стосовно того, що не може бути незалежності суддів, якщо вони підкоряються не тільки закону і навпаки – незалежності суддів немає і бути не може без їх підкорення закону. Важливо, щоб діяльність суду здійснювалася в правовій формі, як правова діяльність².

Підзаконність діяльності суддів означає не лише порядок прийняття та винесення судових рішень відповідно до норм матеріального та процесуального права, але й проявляє особливий статус суду, як незалежного органу від інших гілок влади, на який не має розповсюджуватись залежність від вищих в системі відомств та який нікому не повинен підчинятися в своїй діяльності, окрім закону. Ми переконані, що чим чіткіше у законодавстві передбачена діяльність суддів щодо розгляду та вирішенню справ, тим менше можна констатувати проявів порушень закону з їх сторони.

Варто зауважити, що аспекти незалежності суддів є життєво важливими не лише для України, а й для країн Європи. Правники Сполученого Королівства, наприклад, серед причин того, що не дозволяє говорити про безумовне втілення принципу незалежності суддів, називають відсутність системи писаних законів, а звідси – існування численних протиріч та нерегульованих питань³. В Україні ж проблеми незалежності суддів пов'язують, як правило, із недосконалістю чинного законодавства, недоліками процедури призначення та функціонування суддівського корпусу, національним менталітетом, історичними традиціями тощо⁴.

Не достатньо для судової системи, як для гілки влади, бути незалежною - окремі судді повинні розглядати справи, будучи при цьому максимально об'єктивними і неупередженими. Ми впевнені, що навіть у повсякденному житті, судді мають уникати слів, дій або ситуацій, які можуть показувати їх упередженість або ж нешанобливе ставлення до законів, які вони поклялися захищати. Судді повинні ставитися до адвокатів, клієнтів і свідків з повагою і повинні утримуватися від коментарів, які припускають, що вони прийняли рішення заздалегідь. За межами залу суду, судді не мають спілкуватися з адвокатами або іншими особами, які пов'язані зі справою, яку вони слухають, бо в такому випадку вони можуть бути звинувачені в прихильності до однієї зі сторін у судовому процесі, адже це може ставити під сумнів їх неупередженість.

Не дивно, що українське законодавство визначає певні обставини і передбачає відсторонення судді у певних випадках. Так, наприклад, згідно кодексу адміністративного судочинства України, суддя не може брати участі в розгляді адміністративної справи і відводиться:

- якщо він брав участь у розгляді цієї справи або пов'язаної з нею справи як представник, секретар судового засідання, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач;
- якщо він прямо чи опосередковано заінтересований в результаті розгляду справи;
- якщо він є членом сім'ї або близьким родичем сторони або інших осіб, які беруть участь у справі;
- за наявності інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості судді⁵.

Закон передбачає кримінальну відповідальність за вчинення тиску на суд у будь-якій формі з метою перешкодити всебічному, повному і об'єктивному розгляду конкретної справи. Передбачено також адміністративну відповідальність за прояв неповаги до суду, перешкоду явці до суду народному засідателю, незастосування заходів з окремої ухвали. Разом з тим, на думку Вінокурової Л. В. процедура притягнення самих суддів до дисциплінарної відповідальності може спричинити небезпеку зниження гарантій недоторканості та незалежності суддів. Отже, при вирішенні питання

¹ Городовенко, В.В. (2006). *Проблеми незалежності судової влади*: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.10. Харків. <<http://dissert.com.ua/contents/8299.html>>.

² Ющик, О.І. (1997). *Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні*. Київ, 13.

³ Judicial independence. Judiciary of England and Wales. <http://www.judiciary.gov.uk/about_judiciary/judges_and_the_constitution/judicial_independence/index.htm>.

⁴ Куйбіда, Р. О. (2004). *Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи*. Київ, 15. <<http://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-59876452>>.

⁵ *Кодекс адміністративного судочинства України 2005* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>>.

щодо відповідальності суддів має бути дотримано балансу між здійсненням контролю держави і суспільства за судовою владою та дійсною незалежністю суддів¹.

“Рівний не має влади над рівним” – саме таким принципом слід керуватись у питаннях підвищення суддів по службі. Разом з тим, прийняття відповідних рішень має ґрунтуватися на об'єктивних критеріях, зокрема, на заслугах, з урахуванням кваліфікації, вмінь та потенціалу, необхідних для вирішення справ при застосуванні закону, зберігаючи повагу до людської гідності. Аналогічний підхід повинен забезпечуватись у питаннях накладення дисциплінарного стягнення та притягнення судді до дисциплінарної відповідальності².

Підсумовуючи сказане вище, варто зазначити, що незалежність судової системи передбачає узагальнюючі основоположні принципи, які перекликаються у теорії права всіх розвинених правових держав.

- Незалежність судових органів гарантується державою та закріплюється в самій Конституції або законах держави. Це обов'язок усіх установ та організацій, будь-якої форми власності, поважати і дотримуватися рішень незалежних судових органів.

- Судові органи вирішують передані їм справи без стороннього впливу на них, і лише на основі фактів і відповідно до закону, без будь-яких обмежень, неправомірного втручання, тиску, погроз, прямих чи опосередкованих.

- Не повинно бути ніякого неправомірного або несанкціонованого втручання в судовий процес, а в разі, якщо таке трапиться – рішення, винесене суддею, підлягає перегляду.

- І важко не згадати обов'язок кожної правової держави, забезпечити достатні ресурси для того, щоб судді були належним та належним чином виконували свої функції.

Дуже важливо відмітити, що для забезпечення реальної незалежності суддів відіграє велику роль не лише нормативне закріплення основних стандартів незалежності, а реальне втілення у життя уже напрацьованих принципів, як вітчизняних, так і загальноєвропейських. Це вирішальною мірою залежить від тієї дієвості гарантії суддівської незалежності, яка функціонує у правовій державі.

Незалежність кожного окремого судді гарантує право кожної людини на вирішення справи виключно на підставі закону, доказів і фактів, без будь-якого неналежного впливу. Добре функціонуюча, ефективна і незалежна судова система є необхідною умовою для справедливого, послідовного і нейтрального здійснення правосуддя. Отже, незалежність судді та судової системи в цілому є невід'ємним елементом права на належну правову процедуру, верховенства закону та демократії.

References

1. Horodovenko, V. V. (2006). *Problemy nezalezhnosti sudovoyi vlady*. Avtoref. dys. kand. yuryd. nauk: 12.00.10.. Kharkiv. <<http://disser.com.ua/contents/8299.html>>
2. Human Rights in the Administration of Justice: A Manual on Human Rights for Judges, Prosecutors and Lawyers. Independence and impartiality of judges, prosecutors and lawyers. 115. <<http://www.ohchr.org/Documents/Publications/training9chapter4en.pdf>>
3. Judicial Independence Definition. *Duhaime's Law Dictionary*. <<http://www.duhaime.org/LegalDictionary/J/JudicialIndependence.aspx>>
4. Judicial independence. Judiciary of England and Wales. <http://www.judiciary.gov.uk/about_judiciary/judges_and_the_constitution/judicial_independence/index.htm>
5. *Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy 2005* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>>.
6. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>>
7. Kroytor, V. A. (2009). *Nezalezhnist' suddiv ta yikh pidkorennya lysh' zakonovi yak pryntsyp ysyvil'noho sudochynstva*. Kyiv. <http://www.nbv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Ppip/2009_8/Kroytor.pdf>
8. Kuybida, R.O. (2004). *Reformuvannya Pravosudiva v Ukraini: stan i perspektyvy..* Kyiv. <<http://www.slideshare.net/CentrePravo/ss-59876452>>.

¹ Вінокурова, Л.В. (2010). Дотримання стандартів суддівської незалежності та відповідальність суддів. *Вісник Вищої ради юстиції*, 1, 67. <http://www.vru.gov.ua/content/visnyk/visnik2010_1.pdf>.

² Матеріали міжнародної конференції «Незалежність суддів в Україні» (2011). *Вища кваліфікаційна комісія суддів України*. <<http://vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spirovbitnistvo/inshi-zahodi/nezalezhnist-suddi-odna-z-osnov-demokraticnogo-tsivilizovanogo-suspilstva-ta-garantiya-nadiynogo-zahistu-viznachenih-konstitutsieu-ukraini-sotsialnih-tsinnostey-ta-pravoporyadku-v-derjavi/>>.

9. Landsberg, Brian K. (2007). *The Role of Judicial Independence*. <http://www.mcgeorge.edu/Documents/Conferences/JUDIND_LANDSBERG_MASTER.pdf>.
10. Leuba, Robert C. (2000). *The importance of judicial independence*. <<http://www.jud.ct.gov/external/news/press036.html>>.
11. Materaili mizhnarodnoyi konferentsyy « Nezalezhnist' Suddiv v Ukraini » (2011). *Vyshcha kvalifikatsiyina komisiya Suddiv Ukrainy*. <<http://vkksu.gov.ua/ua/mijnarodne-spivrobitnitstvo/inshi-zahodi/nezaleznist-suddi-odna-z-osnov-demokratichnogo-tsivilizovanogo-suspilstva-ta-garantiya-nadiynogo-zahistu-viznachenih-konstitutsieu-ukraini-sotsialnih-tsinnostey-ta-pravoporyadku-v-derjavi/>>
12. Moskvych, L. M. (2005). *Nezalezhnist' Suddiv: sotsial'nyy ta pravovyy aspekt. Etichni ta pravovi problemy zabezpechennya nezalezhnosti Suddiv. Materialy seminaru*. Kharkiv, 142–147.
13. Segars-Andrews v. Judicial Merit Selection Comm'n, 387 S.C. 109 (S.C. 2010) <<http://www.sbar.org/Portals/0/Documents/LRE/COURTS/Segars.pdf?ver=2014-11-13-143159-723>>
14. Serdyuk, V. V. (2005). Sudova vlada ta ee mistse v teorii rozpodilu vlady. *Visnyk akademyy advokatury Ukrainy*. Kyiv. Vydavnychyy tsestr Akademiyi advokatury Ukrainy, 2. <<http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/visnyk/issue/viewIssue/4/5>>.
15. Vinokurova, L. V. (2010). Dotrymannya standartiv suddivs'koyi nezalezhnosti ta vidpovidal'nist' Suddiv. *Visnyk vyshchoyi rady yustytsiyi, 1*. <http://www.vru.gov.ua/content/visnyk/visnik2010_1.pdf>
16. Yevropeys'kyy statut suddi (1993). *Yevropeys'ka Asotsiatsiya Suddiv*. <http://sc.gov.ua/ua/mizhnarodni_standarti_u_sferi_sudochinstva_i_statusu_sudiv.html>.
17. Yushchuk, O. I. (1997). *Pravova reforma: zahal'ne ponyattya, problemy zdiysnennya v Ukraini*. Kyiv.
18. *Zakon pro sudoustriy ta status suddiv 2010* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiyyny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>>